

Economic cycles and crises in the dynamics of civilizations

Loretta Parashkevova

Икономическите цикли и кризи в динамиката на цивилизациите

Лоретта Парашкевова *

Abstract – The aim of the present research is to comment types of the economic crises in terms of the cyclical dynamics of civilizations.

Key words – civilization, cycle, linear-progressive development, wave.

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Дългоочакваният ХХI век започна като преломна епоха, когато се рушат привичните устои, царстват неопределеността и дори хаосът, реализират се големи, непредсказуеми промени, създаващи нови конфигурации между държавите в света. Това засилва интереса към осмисляне на миналото и предвиждане на бъдещето. Много учени и изследователи, практики и теоретици, политици и граждани си задават въпроси като: имало ли е подобни кризи в миналото? Как са завършили те? Какви са били действията на държавите и техните граждани в подобни ситуации? Дали днешните трансформации са резултат от случайно стечение на обстоятелствата или са следствие от допуснати управленски грешки на правителствата? Дали кризите са обективно обусловени и се диктуват от законите на социално-икономическото развитие? Какъв ще бъде пътят на днешното и бъдещите поколения, конкретните държави, цивилизации и цялото човечество през следващите десетилетия и столетия?

В настоящето изследване се прави опит да коментират видовете икономически кризи през призмата на цикличната динамика на цивилизациите.

II. ТЕОРЕТИЧНАТА ДИСКУСИЯ

II.1. ВИДОВЕ ИКОНОМИЧЕСКИ КРИЗИ

Цикличните колебания на икономическата дейност, периодично обхващащите икономиката кризи (спадове, рецесии) са най-изследваната област на цикличната динамика. Но икономическата динамика, цикличните колебания и икономическите кризи на локалните, световните и глобалната цивилизации¹,

¹ Тези проблеми са изследвани от автора в други публикации. Тук за нуждите на настоящата разработка само следва да се изясни използваната терминология: *Локалната цивилизация* е словосъчетание, което се използва за обозначаване на една или друга социална система, разглеждана в контекста на нейното цивилизационно развитие, когато

бъдещето на икономическите цикли и кризи в постиндустриалното общество на ХХI век в цивилизационен аспект са малкоизследвани и изискват особено разглеждане.

Цикличните колебания и кризи в икономиката на държавите са изключително многообразни, те могат да бъдат различни видове, да засягат различни сфери и се проявяват на много равнища (*фиг. 1*).

Първо, в зависимост от йерархическото равнище на икономиката и акторите, участващи в нея, циклите и кризите могат да се проявяват в:

✓ *Живота на всеки човек*: ритъмът на (трудовата) дейност на човека варира през денонощието, седмицата, годината, етапа на жизнения му цикъл (по периоди на живота на индивида); трудовата активност и производителността на труда на индивида има своите подеми и спадове.

✓ *Развитието на семейството и семейната икономика*: раждане и възпитание на децата и поддържане на семейството; динамика на потреблението и доходите на семейството по етапи на жизнения му цикъл.

✓ *Икономиката на отделните предприятия и организации* (в държавния и частния сектор на икономиката).

размерите на тази система не излизат извън рамките на отделна държава или ограничена територия, на която живеят различни етноси, свързани с обща съдба, култура, икономика, политика и т.н. *Световната цивилизация* е словосъчетание, което акцентира вниманието на факта, че цивилизацията се е разпространила върху целия свят в определен исторически момент. Понятието свят се употребява тук в значението планетата Земя като цяло в определен етап на човешкото развитие. Първото измерение визира общочовешката, *глобална цивилизация*. Това е словосъчетание, което свързва представата за цивилизацията като явление, имащо глобален планетарен характер, т.е. обхващащо цялото земно кълбо. *Глобалната цивилизация* изразява единството на човешкия род от времето, когато човекът преминава от присвояващо (събиране на тревни и плодове, лов, риболов) към произвеждащо (скотовъдство, земеделие) стопанство, до наши дни. Световните цивилизации са: неолитна (VIII-IV хил. пр.н.е.); раннокласова (края IV-начало I хил. пр.н.е.); антична (начало на I хил. пр.н.е.-средата на I хил.н.е.); средновековна (VI-XV в.); ранноиндустриална (XVI-XVIII в.); индустриална (края на XVIII-края на ХХI в.); постиндустриална (начало на ХХI-по прогнози края на ХХII в.).

✓ *Развитието на локалната/националната икономика* в рамките на селата, градовете, муниципалното образование.

✓ *Динамиката на регионалната икономика*, обхващаща част от националната икономика и отразяваща особеностите на природно-климатическото, технологическото, социално-икономическото развитие на всеки регион.

✓ *Развитие на националната икономика*, която е обект на регулиране от държавата, независимо от нейния размер, малка *Албания* или обхващащите значителни територии и население на планетата държави (*Русия, Китай*) и световни империи (*Римска, Британска* и т.н.).

✓ *Икономика на локалните цивилизации*, представени от групите взаимозависими национални икономики (в някои случаи, например, в съвременните *Япония* или *Индия* границите на националната и локално-цивилизационната икономики съпадат).

✓ *Икономиката на световните цивилизации* и периодите за тяхното възникване, разпространение, зрялост, криза и спад.

✓ *Развитието на глобалната икономика*, от момента на възникването на произвеждащата икономика в резултат на неолитическата революция и до завършване на жизнения цикъл на вида *Homo sapiens* (не?) далечно бъдеще.

Второ, по видове икономическа дейност и сфери се открояват следните видове цикли и кризи в:

✓ Сферата на *производството* на всички равнища, свързани със сроковете на работа и периодичното обновяване на основния капитал, модели продукция и модификация на технологиите, поколенията техника, технологически редове и начини на производства, форми на организация на производството и мениджмънта т.н.

✓ Сферата на *обръщението* – търговски, финансови, кредитни, валутно-парични, борсови цикли и кризи.

✓ Сферата на *разпределението и потреблението* – в динамиката на доходите и потреблението на различните групи заети в производството и извън него.

✓ Сферата на *управлението* както на равнище предприятия и организации, така и на държавно и междудържавно (в това число цивилизационно) равнища.

Трето, според продължителността си и периода си на действие икономическите цикли се разделят на:

✓ *Краткосрочни* – денощни, седмични, месечни, сезонни, годишни, определяни основно от ритмите на природните цикли; тук се включват и жизнените цикли на продуктите и икономическите колебания в рамките на 3-4 години (циклите на *Китчин (Kitchin)*).

✓ *Среднесрочни* (8-12 години), обусловени от смяната на поколенията техника и технологии, известни като бизнес-цикли, или циклите на *Юглар (Yuglar)*; те са изследвани най-детайлно, както и появяващите се при тяхната смяна икономически кризи.

✓ *Дългосрочни* – 20-годишни инвестиционни цикли на *Кузнец (Kuznetz)* и полувековните големи цикли (на конюнктурата) на *Кондратиев*, свързани със смяната на преобладаващия технологически ред и икономически ред.

✓ *Свръхдългосрочни*, вековни (многовековни) цикли в динамиката на световните цивилизации и поколенията локални цивилизации.

✓ *Хилядолетни* цикли, които са съставна част на историческите суперцикли, обхващащи триадите родствени световни цивилизации.

✓ *Жизнен цикъл на икономиката на глобалната цивилизация*, която започва преди около десет хилядолетия и ще завърши с края на човешкия род; цивилизация преминаваща през определени етапи във вид на вековни и хилядолетни цикли.

Анализът показва, че икономическите кризи обикновено се появяват, когато се сменят на циклите. Възникването на произвеждащата икономика се предхожда от най-дълбоката и най-продължителната *икономическа криза в края на мезолита* (преди 9-10 хил. г.). Изобретяването и използването на лука и стрелата, копията и харпуните дотолкова повишават производителността на лова, който е една от основните човешки (трудова) дейности и база за съществуване на първобитните общини, че стадата от големи животни са практически унищожени. Много първобитни общини напълно измират, защото по-голямата част от населението на планетата хронически гладува. Тази криза е преодоляна чрез прилагането на първата (*най-голяма*) *епохална иновация: усвояването на изкуственото възпроизводство* – земеделието и животновъдството, а след това занаятите и строителство. Общественото разделение на труда многократно повишава производителността, намалява зависимостта на хората от природата, дефинира началото на първия голям икономически цикъл в неолитната цивилизация и едновременно на първия суперисторико-цивилизационен цикъл. Неговият епицентър са регионите на север от еkvатора, които имат благоприятни условия за земеделие и скотовъдство, *Близкият и Средният Изток, Северна Африка, Индия и Китай*. В останалата част от териториите на *Ойкумената* племената продължават да се занимават предимно с лов, риболов и събиране на плодове и билки. Върхът на този цикъл е в периода VI-V хил.н.е. Тогава възникват и първите градове. Но още през IV хил. пр.н.е. връхлита *икономическата криза на първата световна цивилизация: нарастналите потребности на увеличаващото се по численост население все по-трудно се удовлетворяват с помощта на каменните оръдия, които изискват значителни усилия не само за тяхното изготвяне, но и поради факта, че са ненадежни при използването им. Темповете на нарастване на производителността на труда и икономическото развитие се затормозяват.*

Изходът е намерен в края на IV-началото на III хил. пр.н.е. при поредния технологичен преврат. Неговите отличителни черти са не само усвоеното леене на

метали и изготвянето на обширен асортимент от оръдия на труда и оръжия от мед и бронз, украшения от злато, но и създаването на големи напоителни системи в долините на *Великите реки*, което осигурява високи доходи. Новият икономически ред води до развитие на занаятите и строителството, което засяга не само управленската върхушка (строят се дворци и храмове), но и населението, което започва да се концентрира в новосъздадените градове.

В периода на *втория историко-цивилизационен цикъл* протичат кардинални промени в икономическите отношения: общинската собственост се заменя с частната, държавната, храмовата; икономически изгоден става трудът на робите, а той е причина за създаването на средните и големите стопанства; развива се търговията (зародиши на обmena са заложи още в неолита), появяват се стоково-паричното стопанство, цените, лихварството, данъците и др. *Осевото време* (използвайки терминологията на *К. Ясперс (Jaspers)*) изгражда фундамента на икономиката, който се запазва и днес, но в силно развит и модифициран вид. *Осевото време* поставя началото на перманентния процес на трансформация на *икономиката на локалните цивилизации* (от първото и последващите поколения). Икономиките на цивилизациите, разположени в южната част на *Евразия* и *Северна Африка*, в изолирано развиващите се цивилизации на *Новия Свят*, демонстрират поразително общи неща, независимо, че имат своеобразни характеристики в зависимост от природно-климатичните условия, демографските и исторически особености на конкретните култури.

Фиг. 1. Класификация на икономическите цикли

Земеделството и занаятчийството е базовият икономически сектор на локалните цивилизации от първо поколение. Скотовъдството играе спомагателна

роля, а част от неговите продукти се получават при размяна със съседните племена, намиращи се на цивилизационния етап на развитие. Характерна особеност на икономиката на първото поколение локални цивилизации е фактът, че войните органично се вписват в процеса на възпроизводство на работната сила, стават източник на попълване на роби.

В началото на I хил. пр.н.е. започва *икономическата криза на раннокласовата световна цивилизация и първото поколение локални цивилизации*. Плодородните долини на великите исторически реки са вече усвоени, напоителните системи на места се разрушават и не дават висок добив. Запасите от мед и калай са ограничени, бронзовите оръдия на труда нетрайни. По време на многобройните войни се разрушават градовете, загиват цели племена, унищожават се посевиите. Започва глад, поради невъзможността да се задоволяват потребностите на населението от храна и към 2000 г. пр.н.е. средногодишните темпове на приръст на населението намаляват до 0,02%, (при население 50 млн души), четири пъти по-нисък от приръста на населението на планетата през 5 хил. пр.н.е. (0,09%). През втората третина на I хил. пр.н.е. противоречията за известно време са решени чрез прехода към икономическия цикъл на *античната световна цивилизация и локалните цивилизации второ поколение*. Използването на желязото дава нов тласък за нарастване на производителността на труда, позволява икономически изгодно да се усвояват богатите земи, значително да се разшири ареалът на локалните цивилизации.

Най-голямото постижение на гръцкия период на античната цивилизация е икономиката на градовете-полиси, основаваща се на развитите занаяти и търговията с други държави и варварските племена. В римския период са създадени големите земеделски латифундии и занаятчийските ергастерии, активно се развива стоково-паричното стопанство и международната търговия. Но базисните, а още повече епохалните иновации в икономиката през този период са по-малко отколкото в предходната епоха.

II.2. ИКОНОМИЧЕСКАТА ДИНАМИКА НА СВЕТОВНИТЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ

През първите столетия на новата ера на античната цивилизация, икономиката на повечето локални цивилизации от второ поколение са обхванати от продължителна криза. Робският труд става все по-малко изгоден, попълването на редиците на робите само чрез войни ненадежно. Нашествията на варварите разрушават центровете на античната цивилизация, прекъсват търговските пътища. В продължение на 5 хиляди години, според *Медисън (Maddison)* темповете на приръст на световния *БВП* са само 0,01% годишно. За едно хилядолетие световният *БВП* се увеличава само с 14%, а на човек от населението дори намалява с 2% (*табл. 1-3*). В средата на I хил., в разгара на

кризата, и *БВП* и населението на планетата все повече намаляват.

През този период икономиката на глобалната цивилизация е в състояние на стагнация, макар през хилядолетието локалните цивилизации имат етапи на подеми и спадове (например, подем на мюсюлманската цивилизация по времето на *Арабския халифат*), а асиметриите между цивилизациите (по

БВП на човек от населението) се оказват незначителни (през 1 г. н.е., както и през 1000 г., *БВП* е между 400 до 450 дол.). По-високи равнища показва *Китай*, *Индия* и останалата част от *Азия*. Тези държави и цивилизации през 1000 г. създават 68% от световния *БВП*.

ТАБЛИЦА 1

Динамика на БВП по цивилизации и държави (А1 – БВП (по цени от 1990 г.); б2 – дял в световния БВП, (%)) [11, с. 252]

Страни		1000	1500	1700	1820	1870	1913	1950	1973	2001
Светът	a ¹	116.8	248.3	371.0	695.3	1112.7	2732.1	5329.7	16023	37194
	б ²	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Западна Европа	a ¹	102	442	813	161.1	367.6	902.3	1396.2	4096	7550
	б ²	8.7	17.9	21.9	23.0	33.0	33.0	26.2	25.6	20.3
Великобритания	a ¹		2.8	10.7	16.2	100.2	224.6	147.8	675.9	1202
	б ²		1.1	2.9	5.2	9.0	8.2	6.5	4.2	3.2
Германия	a ¹		8.3	13.6	26.8	72.1	237.3	265.4	944.8	153.7
	б ²		3.3	3.7	3.9	6.5	8.7	5.0	5.9	4.1
Франция	a ¹		10.9	19.5	35.5	72.1	144.5	220.5	684.0	1258
	б ²		4.4	5.3	5.1	6.5	5.3	4.1	4.3	3.4
Италия	a ¹		11.6	14.6	22.5	41.8	95.5	165.0	582.7	1101.4
	б ²		4.7	3.9	3.2	3.8	3.5	3.1	3.6	3.0
Източна Европа	a ¹	2.6	6.7	11.4	24.9	50.2	134.8	185.0	550.8	728.8
	б ²	2.2	2.7	3.1	3.6	4.5	4.9	3.5	3.4	2.0
Бившият СССР	a ¹	2.8	8.5	16.2	37.7	83.6	232.4	510.2	153.1	134.3
	б ²	2.4	3.4	4.4	5.4	7.5	8.5	9.6	9.4	3.6
САЩ	a ¹		0.8	0.5	12.5	98.4	517.4	1455.9	3536.6	7965.8
	б ²		0.3	0.1	1.8	8.8	18.9	27.3	22.1	21.4
Латинска Америка	a ¹	4.6	7.3	6.3	15.0	27.5	119.9	415.9	1389.9	3087
	б ²	3.9	2.9	1.7	2.2	2.5	4.4	7.8	8.7	8.3
Япония	a ¹	3.2	7.7	15.4	20.7	25.4	71.7	161.0	1249.9	2624.5
	б ²	2.7	3.1	4.0	3.0	2.3	2.8	3.0	7.8	7.1
Китай	a ¹	26.5	61.8	82.8	228.8	189.7	241.3	239.9	740.0	4569.8
	б ²	22.7	24.9	22.3	32.9	17.1	8.8	4.5	4.6	12.3
Индия	a ¹	33.8	60.5	90.8	111.4	134.9	204.2	222.2	494.8	2003
	б ²	28.9	24.4	24.58	16.0	12.1	7.5	4.2	3.1	5.4
Африка	a ¹	13.7	19.3	25.7	31.2	45.2	78.5	203.1	550.0	1227.8
	б ²	11.7	7.8	6.9	4.5	4.1	2.9	3.8	3.4	3.3

ТАБЛИЦА 2

Динамика на БВП на 1 човек [11, с. 262]

Страни		1000	1500	1700	1820	1870	1913	1950	1973	2001
Светът	a ¹	436	566	615	667	875	1525	2111	4095	6048
	б ²	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Западна Европа	a ¹	400	771	998	1204	1960	3457	4579	11416	19256
	б ²	92	136	162	181	224	227	217	279	318
Великобритания	a ¹	-	714	1250	1706	3190	4921	6439	12025	20127
	б ²	-	125	203	256	365	323	305	294	333
Германия	a ¹	-	688	910	1077	1839	3648	3881	11966	18877
	б ²	-	121	148	161	210	239	184	292	309
Франция	a ¹	-	727	910	1135	1876	3485	5271	13114	21092
	б ²	-	128	148	170	214	228	250	321	349
Италия	a ¹	-	1100	1100	1117	1499	2564	3502	10634	19040
	б ²	-	194	179	167	171	168	166	260	315
Източна Европа	a ¹	400	496	605	683	937	1695	2111	4988	6027
	б ²	92	88	99	102	107	111	100	122	100
Бивш СССР	a ¹	400	499	610	688	943	1488	2841	6059	4626
	б ²	92	88	99	103	108	98	135	148	76
САЩ	a ¹	-	400	527	1257	2445	5301	9561	16689	27946
	б ²	-	71	86	188	279	348	453	408	482
Латинска Америка	a ¹	400	416	527	692	681	1481	2506	4504	5811
	б ²	42	73	86	104	78	97	119	110	96
Япония	a ¹	425	500	570	669	737	1387	1921	11343	20689

	b^2	97	88	93	100	84	91	91	279	342
Китай	a^1	450	600	600	600	530	552	439	839	3583
	b^2	103	106	98	90	61	38	21	20	59
Индия	a^1	450	550	550	533	533	623	619	853	1957
	b^2	103	99	89	80	61	41	29	21	32
Африка	a^1	425	414	421	420	500	637	894	1410	1489
	b^2	97	73	68	63	57	42	42	34	25

a^1 – по цени от 1990 г., млрд. дол. ; b^2 – % към света

През следващите хилядолетие и половина, към 1500 г., в периода на *средновековната световна цивилизация* и началото на епохата на *Възраждането*, темповете на нарастване на *БВП* се повишават до 0,15% (на човек от населението – 0,05%), като най-активно се развива *Западна Европа* (темпове на нарастване на *БВП* – 0,29%), *Русия* (0,22%), *Източна Европа* (0,19%), *Япония* (0,18%) и *Китай* (0,17%). Последна е *Африка* с незначителен прирѣст на *БВП* (0,07%). Разривът между цивилизациите по равнище на икономическо развитие значително нараства: от 771 дол. за *Западна Европа* (за *Италия* – 1100 дол.) до 400 дол. в *САЩ*, 414 дол. в *Африка* и 416 дол. в *Латинска Америка*.

В периода на *ранноиндустриалната световна цивилизация* темповете на икономическо развитие забележимо се ускоряват – до 0,32%; но, населението на света през този период се увеличава още по-бързо и темповете на прирѣст на *БВП* на човек от населението остават същите, както и в предходния период (0,05%).

Тогава започват да се появяват първите признаци на нарастващата поляризация в равнищата на икономическо развитие: разликите в равнищата на *БВП* на човек от населението по цивилизации се увеличава от 1,93 пъти през 1500 г. и 2,22 пъти през 1600 г. (*Западна Европа* и *САЩ*) до 2,37 през 1700 г. и 2,89 пъти през 1820 г. (*Западна Европа* и *Африка*). Това е времето, през което *Западна Европа* уверено се превръща в световен икономически лидер.

Делът на *Западна Европа* в световния *БВП* нараства от 8,7% през 1000 г. до 17,8% през 1500 г. и 23% през 1820 г., а увеличаването на световния *БВП* на човек от населението показва стойности от 36% през 1500 г. до 81% през 1820 г. (във *Великобритания* от 26% до 156%). Процесът се ускорява от развитието на манифактурите, речния и морския транспорт, колонизацията на *Америка*. Темпове по-високи от световните демонстрира *Източна Европа* и териториите на бившия *СССР*: техният дял в световния *БВП* за този период се увеличава съответно от 2,7% до 3,6% и от 3,1% до 5,4%. *Китай*, който през 1500 г. дава 24,9% от световния *БВП*, а през 1600 г. вече 29%, през XVII в. понася големи загуби и към 1700 г. намалява своя дял до 22,3% от световния *БВП*, но към 1820 г. се развива с изпреварващи темпове, достигайки максимума в цялата си история – 32,9%. Но по *БВП* на човек от населението *Китай* изостава не само от *Западна Европа*, но и от средносветовното равнище. Още по-забележима е тази тенденция в *Индия*, която през 1500 г. произвежда почти четвърт (21,4%) от световния *БВП*, а към 1820 г. 16%, 2,3 пъти изоставайки от средноевропейското равнище и 3,1 пъти от *Великобритания* по *БВП* на човек от

населението. С най-ниски темпове се развива *Африка*, делът на която в световния *БВП* се понижава от 7,8% през 1500 г. до 4,1% в 1820 г. а изоставането от световното равнище на човек от населението се увеличава от 27% до 37%. През този период капитализмът започва победоносното си шествие по планетата. XIX-XX в. е времето на *индустриалния цивилизационен цикъл*, време на рязка промяна в тенденциите в икономическата динамика. Темповете на икономически растеж започват да нарастват почти експоненциално: от 0,32% през 1500-1820 г. до 0,93% през 1820-1870 г. 2,11% през 1870-1913 г. и след спада до 1,82% през 1913-1950 г. (поради двете световни войни и най-голямата икономическа криза 1929-1933 г.) отново подем до 4,90% през 1950-1973 г. (на човек от населението – 2,92%). Това е златният период на индустриалната цивилизация белязала световен исторически рекорд за икономически растеж, след което показателите рязко се понижават (3,05% през 1973-2001 г., а на човек от населението 1,4% през последната четвърт на XX в.).

Лидерство в икономиката за дълго време преминава към западната цивилизация, първо към *Западна Европа*, а след това към *САЩ*. Делът на *Западна Европа* в световния *БВП* се увеличава от 21,9% през 1700 г. и 23% през 1820 г. до 33% през 1870 и 1913 г. (*Великобритания* от 1,8% през 1600 г. до 9% през 1870 г., *САЩ* от 0,1% през 1700 г. до 18,9% през 1913 г. и 27,3% през 1950 г.).

Лидерите на средновековната цивилизация, *Китай* и *Индия*, изпадат в продължителна криза: делът на *Китай* в световния *БВП* намалява от 32,9% през 1820 г. до 4,5% през 1950 г., а на *Индия* от 24,5% през 1700 г. и 16% през 1820 г. до 3,1% през 1973 г. Едва през последната четвърт на XX в. те се реваншират, повишавайки към 2001 г. своя дял – *Китай* до 12,3%, а *Индия* – до 5,4%. В състояние на продължителен икономически застой се оказва и *Африка*, последна по *БВП* на човек от населението. Приблизително на средносветовно равнище се намира *Латинска Америка*; делът ѝ в световния *БВП* се увеличава от 2,2% през 1820 г. и 2,5% през 1870 г. до 7,8% през 1950 г. и 8,35% през 2001 г., но *БВП* на човек от населението намалява от 104% през 1820 г. до 78% през 1870 г., след това нараства до 119% през 1950 г., като в края на XX в. намалява до 96% от световното равнище.

Икономиката на *Япония* дълго време се развива със средносветовни темпове: делът ѝ в световния *БВП* през 1820 г. е 3%, а през 1870 г. се понижава до 2,3%, но след това нараства до 2,6% през 1913 г. и 3% през 1950 г. “Японското икономическо чудо” през втората половина на XX век извежда *страната на изгряващото*

слънце на второ място в света, като към 1973 г. делът ѝ нараства до 7,8% (но се понижава към 2001 г. до 7,1%). В периода 1950-1973 г. темповете на прирѣст на *БВП* спират на рекордните 9,29% (на човек от населението 8,06%). В следващия четвърт век палмата на първенството по темпове на растеж преминава към *Китай* (6,72%), следван от *Индия* (5,12%). *Евразийската цивилизация* се развива с изпреварващи темпове, повишавайки своя дял в световната икономика от 5,4% през 1820 г. до 9,6% през 1950 г., но през 90-те години тя рязко завива назад до 3,6%.

Индустриалният икономически цикъл дефинира условия за развитие на пазарните институции, системата на паричните отношения е вър възход, формира се световното стопанство. Същевременно, продължава да се увеличава поляризацията на икономическото развитие (равнище на *БВП* на човек от населението): от 3 пъти през 1820 г. (*САЩ-Африка*) до 9,8 пъти през 1913 г. (*САЩ-Китай*), 19,9 пъти през 1973 г. (*САЩ- Китай*) и 18,8 пъти през 2001 г. (*САЩ-Африка*).

ТАБЛИЦА 3
ТЕМПОВЕ НА ПРИРАСТА НА БВП ПО ЦИВИЛИЗАЦИИ И ДЪРЖАВИ [11, с. 252]

Страни		1-1000	1000-1500	1500-1820	1820-1870	1870-1913	1913-1950	1950-1973	1973-2001
Светът	a ¹	0.01	0.15	0.32	0.93	2.11	1.82	4.90	3.05
	b ²	0.00	0.05	0.05	0.54	1.30	0.88	2.92	1.41
Западна Европа	a ¹	-	0.29	0.40	1.68	2.11	1.19	4.79	2.21
	b ²	0.01	0.14	0.14	0.98	1.33	0.76	4.05	1.88
Великобритания	a ¹	-	-	0.80	2.05	1.90	1.19	2.93	2.08
	b ²	-	-	0.27	1.26	1.01	0.93	2.42	1.86
Германия	a ¹	-	-	0.37	2.00	2.81	0.30	5.68	1.75
	b ²	-	-	0.14	1.08	1.61	0.17	5.01	1.80
Франция	a ¹	-	-	0.37	1.43	1.63	1.15	5.06	2.20
	b ²	-	-	0.17	0.76	1.44	1.91	4.25	2.19
Италия	a ¹	-	-	0.21	1.24	1.94	1.49	5.64	2.30
	b ²	-	-	0.00	0.59	1.26	0.85	4.96	2.10
Източна Европа	a ¹	0.03	0.19	0.41	1.41	2.33	0.86	4.86	1.01
	b ²	0.00	0.04	0.10	0.63	1.39	0.60	3.81	0.88
Бивш СССР	a ¹	0.06	0.22	0.47	1.61	2.40	2.16	4.84	-0.4
	b ²	0.00	0.04	0.10	0.63	1.06	1.76	3.35	-0.96
САЩ	a ¹	-	-	0.86	4.20	3.94	2.84	3.93	2.94
	b ²	-	-	0.36	1.34	1.82	1.61	2.45	1.86
Латинска Америка	a ¹	0.10	0.09	0.23	1.22	3.48	3.42	5.38	2.89
	b ²	0.00	0.01	0.16	1.82	1.82	1.43	7.58	1.86
Япония	a ¹	0.07	0.18	0.31	0.41	2.44	2.21	9.29	2.71
	b ²	0.01	0.03	0.09	0.19	1.48	0.88	8.06	0.91
Китай	a ¹	0.00	0.17	0.41	-0.37	0.56	-0.02	5.02	6.72
	b ²	0.00	0.06	0.00	-0.25	0.10	-0.82	2.86	2.14
Индия	a ¹	0.00	0.12	0.19	0.35	0.97	0.23	3.54	5.12
	b ²	0.00	0.04	-0.01	0.00	0.54	-0.22	1.40	5.32
Останалата Азия	a ¹	0.01	0.10	0.16	0.79	1.76	2.19	6.00	4.61
	b ²	0.00	0.05	0.01	0.19	0.74	0.13	3.51	3.01
Африка	a ¹	0.07	0.07	0.15	0.75	1.32	2.57	4.43	2.89
	b ²	0.00	-0.01	0.00	0.35	0.57	0.92	2.00	0.19

a¹ – по цени от 1990 г., млрд. дол.
b² – % към света

XX в. преминава под знамето на милитаризацията на икономиката: руско-японската (1905 г.) и Балканската (1912-1913 г.), Първата (1914-1918 г.) и Втората световни войни (1939-1945 г.), Студената война (1949-1985 г.) и надпреварата в ядреното въоръжение, Корейската (1952-1953) и Виетнамската войни (1964-1975 г.) – списъкът може да бъде продължен. Военните конфликти не са случайност: те изразяват тенденцията за преобразуване на късното индустриално общество чрез действието на формулирания от *П. Сорокин* закон на флукуациите на тоталитаризма и свободата.

Характерни черти на XX в. (особено за неговата последна четвърт) са монополизацията на пазара и активната намеса на държавата в икономиката (предопределена от високите разходи за въоръжение) – във формата на държавно-монополистически капитализъм и социалистическо планоно стопанство. В много страни и капиталистически, и социалистически се формира, по израза на *П. Сорокин*, *тоталитарна икономическа система*: тя се появява ххх, но не веднъж се среща в историята на човечеството при различни правителствени режими и идеологии – в някои

периоди на *Древния Египет*, в *Древна Спарта*, *Римската* и *Византийската империи*, в *Китай* и *Индия*. “Типът икономиката, системата за управление и идеологиите във всички страни...непрекъснато се колебаят между полюсите на тоталитарния и свободния ред... При извънредни ситуации правителственият контрол...се увеличава, а икономическите системи, управлението и идеологията им в различна степен се подлагат на тоталитарна конверсия; в други периоди мащабите и твърдостта на правителствената регламентация може да намалява, а икономиката, управлението, идеологията и начинът на живот се конвертират по посока на свободната икономика...” [8, с. 115-116]. Тоталитаризацията на икономиката се засилва “...всеки път, когато...обществото е в...криза във формата на война или заплахата от война, голям глад, голяма икономическа депресия или опустошителна епидемия, земетресение или епидемия, анархия, безредици и революция”. И колкото е по-силна кризата, толкова по-значителна е тази трансформация.

През ХХ в. има *четири вълни на тоталитаризацията на икономиката* в периоди на силни кризисни сътресения на влизането в етап на спад индустриално общество: по времето на *Първата световна война* и последвалата вълна от революции и граждански войни; по време на *световната икономическа криза 1929-1933 г.*, когато световното промишлено производство се съкращава с 46%, а реалните доходи на населението с 58%, безработицата достига 26 млн души, 25% от работната сила [10, с. 65]; през годините на *Втората световна война*, обхващала почти цялата планета; в периода на *Студената война*, противопоставянето на двата военни блока и надпреварата в ядреното въоръжение. Периодите на връщане към класическата пазарна икономика са непродължителни и слаби на фона на общата тенденция на засилване на тоталитаризма и държавната регламентация на икономиката.

Но приблизително от 80-те години на ХХ в. тенденцията започва да се променя. Все по-очевидна става безперспективността на световната термоядрена война, в която не може да има победители, защото ядрената зима неизбежно ще доведе до “самокремация на човечеството”. Едновременно с това нараства тенденцията за детоталитаризация на икономиката и управлението, съкращаване на военните разходи, което намира израз в икономическите реформи на *Рейгън (Reagan)*, *Тачър (Thatcher)*, *Горбачев*, в китайския, а след това и виетнамския “пазарен социализъм”. Това открива простор за действието на пазарните сили, а в условията на глобализация за засилване на контрола на транснационалните корпорации (*ТНК*) над икономиката на държавите (едновременно с разширяване на дела на малкия и среден бизнес). Крахът на централизираните планови икономики в *СССР* и страните на *Централна и Източна Европа* се съпровожда с необичайно продължителна и дълбока икономическа криза. Разширява се полето на конкуренцията, отслабва държавния контрол както в

националните икономики, така и на световния пазар, от което се възползват мощните *ТНК*. Но почивката се оказва кратка: от първите години на новия век махалото на колебанията на тоталитаризма и свободата се залюля по посока на “силната ръка” на държавата, а не “невидимата ръка” на пазара. Тази тенденция започва да се проявява, макар и в слаба форма, в много страни. В основата ѝ се лежат дълбоката *глобална икономическа криза*, свързана с прехода към постиндустриална икономика, с противоречия в преобладаващия днес неолиберален модел на глобализация.

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитието на цивилизациите, циклично-генетичните закономерности на тяхната динамика и взаимодействията им имат дълъг, около 10 хил. години исторически път, включващ смяната на историческите суперцикли, световните цивилизации, поколенията локални цивилизации. Преходът към всеки следващ етап се осъществява след преодоляването на поредната криза. Изследването на цивилизациите, както и на тяхната динамика позволяват да се погледне в бъдещето, да се реализира сценарийния подход за прогнозиране на развитието на цивилизациите и държавите като социални системи в пространството на ХХI век, което е предмет на следващи анализи.

ЛИТЕРАТУРА

- [1.] Абалкин Л. Россия: поиск самоопределения, М.: Наука, 2003.
- [2.] Кондратьев Н. Основные проблемы экономической статистики и динамики. Предварительный эскиз, М.: Наука, 1991.
- [3.] Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения, М.: Экономика, 2002.
- [4.] Кузык Б., Ю. Яковец Россия-2050: стратегия инновационного прорыва, М.: Экономика, 2005.
- [5.] Кузык Б., Яковец Ю. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее, М., Институт экономических стратегий, т. 1, (768с.), т. 2 (648с.), 2006.
- [6.] Моисеев Н. Судьба цивилизации, Путь разума, М.: МНЭПУ, 1998.
- [7.] ООН. Доклад о мировых инвестициях, М.: Весь мир, 2004.
- [8.] Сорокин П. Главные тенденции нашего времени, М.: Наука, 1997.
- [9.] Тофлър А. Революционното богатство, София, Обсидиан, 2007.
- [10.] Федоренко Н. Россия на рубеже веков, М.: Экономика, 2003.
- [11.] Maddison A. The World Economy: Historical Statistics, Paris, OECD, 2003.
- [12.] World Development Indicators, Washington: The World Bank, 2005.

* доц. д-р Лоретта Парашкевова, Стопански факултет – Варненски свободен университет “Черноризец Храбър”, Катедра „Администрация и управление”, Варна, 9007, к. к. Чайка